

*Ю.П. Сурмін,
д-р соціол. наук*

*Yu.P. Surmin,
Doktor of Sociol. Sci.*

В.В. Євдокимова

V.V. Evdokymova

ТЕНДЕНЦІЇ ОСМИСЛЕННЯ БІДНОСТІ В КЛАСИЧНІЙ ТА СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Abstract. The article is devoted to the study and a generalization of theoretical approaches to the analysis of the phenomenon of poverty. To this end, the analysis of conceptions, whose elements form a methodological basis for the practical solution of the problems dealing with poverty by developed countries and transformational societies.

Актуальність теми. В умовах радикальних соціально-економічних перетворень вирішення проблеми підвищення рівня життя населення стає одним з основних завдань зміцнення Української держави. Соціально-економічні реформи призвели до кардинальних перетворень у соціальній структурі українського суспільства і водночас – до падіння рівня життя основної маси українців. Бідність, безробіття, соціальна нестабільність інтенсифікували процес маргіналізації населення, що, у свою чергу істотно впливає на поглиблення суспільної аномії.

Подолання бідності – багатоетапний процес, у ході якого змінюються завдання й уточнюються критерії виміру бідності відповідно до соціально-економічного розвитку країни. Україна як член ООН взяла на себе зобов'язання увійти в 2015 рік, подолавши найбільш гострі прояви цієї соціальної недуги. З 2001 р. в нашій країні поетапно реалізується Стратегія подолання бідності [8]. У світі немає жодної країни, яка б цілком переборолла бідність. Такі ж стратегії затверджують і в США, і в Німеччині, і в інших розвинених країнах.

Саме тому тема особливостей трансформації соціальної структури сучасного українського соціуму, зокрема різкої ескалації процесу поляризації суспільства за ознакою матеріального добробуту видається особливо актуальною в умовах соціально-економічних перетворень та розбудови демократичної правової держави.

Теоретичне осмислення соціальних аспектів проблеми рівня життя в сучасних умовах має принципове значення для розробки засобів державного регулювання соціальних процесів, які повинні бути націлені на підвищення рівня життя. Як справедливо відзначає О.П. Кондратюк, в умовах кризових ситуацій, коли ведеться активний пошук виходу з них, необхідним є, насамперед, наукове осмислення проблеми на основі її цілісного розуміння [9, 6].

Постановка проблеми. Проблеми вивчення та дослідження феномену бідності постійно перебувають у полі зору сучасних українських та західних соціологів, економістів, політологів. У більшості досліджень бідність розглядається у діалектичній єдності з полярним поняттям багатства [13, 17, 19, 23]. Ще у IV ст. до н.е. Платон у трактаті “Закон” торкався питань співвідношення багатства і бідності [15]. Арістотель (384–322 рр. до н. е.) у праці “Політика” теж говорить про проблему бідності й багатства. За Арістотелем, переважання одного з цих елементів визначає відповідну форму державного устрою [1].

Враховуючи особливості суспільств трансформаційного періоду, цілком обгрунтовано видається пропозиція розглядати бідність у взаємозв'язку із становленням середнього класу, оскільки розширення останнього ущільнює нестабільні соціальні прошарки [21, 22].

Основним напрямом вивчення даної проблематики є аналіз наслідків нового соціального розшарування, психології малозабезпечених верств, причин бідності, можливих стратегій її подолання, суб'єктивної бідності, методологічних підходів до визначення меж бідності тощо [2, 3, 12, 16, 26]. Проблеми бідності постійно висвітлюються як у фахових періодичних виданнях із соціології [4, 21, 24, 25], так і в загально-політичній періодиці [6, 7, 10].

Серед праць, що становлять теоретико-методологічний базис дослідження бідності у світовій науковій думці, варто виділити роботи А. Сміта, Д. Рікардо, Д. Мілля, Т. Мальтуса, Е. Реклю, К. Маркса, Ф. Енгельса, Ч. Буза, С. Ровентрі.

Незважаючи на інтенсивний науковий пошук, навколо проблеми вивчення бідності у межах соціологічної науки на сьогодні немає єдиної думки відносно характеристик та причин цього явища. На сьогодні важливим залишається уточнення понятійного тезаурусу, зокрема проблем неоднозначної концептуалізації ряду важливих понять (“депривація”, “відносна бідність”, “абсолютна бідність”, “злидні”, “межа бідності”, “нестатки”, “нужденність” тощо). Як правило, вживаються терміни, що окреслюють бідність однобоко. Їх зміст уточнюється за допомогою пояснювальних слів: відносна, абсолютна, структурна, культурна, прихована, відкрита і т. д.

Дискусійними є такі питання, як дефініція центрального поняття, субординація понять і створення єдиного понятійного апарату, в якому б адекватно відбивалися багатогранні соціальні процеси. Пошук узагальнених характеристик, виявлення внутрішньої структури, змісту та побудову цілісної теорії бідності, що враховувала б здобутки цілого ряду наук, які вивчають бідність, не можна вважати здійсненими.

Метою даної статті є висвітлення та узагальнення наукових теоретичних та практичних напрацювань стосовно осмислення проблем бідності на різних етапах розвитку світової та вітчизняної науки, із врахуванням можливостей їх застосування для вирішення проблем бідності у суспільстві трансформаційного періоду.

Виклад основних теоретичних результатів дослідження

Спроби пояснити таке явище, як бідність, дослідники пропонують розділяти **на дві основні групи**: теорії, відповідно до яких бідні самі несуть відповідальність за власну бідність (теорія під умовною назвою “винна жертва”), і теорії, відповідно до яких бідність відтворюється структурними силами у суспільстві (теорії “винна система”) [5, 281].

Вважається, що вперше цілісну систему поглядів щодо проблеми розподілу грошових доходів, явищ бідності і багатства сформулювали представники класичної політекономії – А. Сміт, Д. Рікардо, Д. Мілль, Т. Мальтус. Вони вважали, що бідність є логічним наслідком індустріального розвитку, а розподіл доходів між різними класами визначає розподіл власності. Т. Мальтус відзначав, що причиною бідності є вищі темпи зростання населення порівняно із зростанням ресурсів. Особливо швидко зростає якраз бідне населення, а держава лише сприяє цьому через систему допомоги [13]. А. Сміт вважав, що заробітна платня збільшуватиметься в міру зростання національного багатства, і це сприятиме підвищенню добробуту [19].

На думку Г. Спенсера, бідність і багатство – явища закономірні, а нерівність збільшується одночасно із зростанням суспільного виробництва. Проте, за Г. Спенсером, бідність – явище не соціальне, а особиста проблема тих, хто не зміг вписатися в існуючі соціальні рамки. Він вважає втручання держави у природний розвиток суспільства недоцільним, бо бідність і багатство – явища позитивні, вони стимулюють людський розвиток [цит. за 23]. Ж. Прудон також вважав бідність соціальним благом. Він зазначав, що вона є невід'ємною рисою людства, оскільки його потреби весь час зростають [17]. Отже, ціла плеяда вчених розглядала бідність, по суті, крізь призму теорії Ч. Дарвіна (природний відбір, виживання сильніших). Вони вважали бідних особисто відповідальними за своє становище.

Діаметрально протилежної точки зору дотримувалися так звані егалітаристи (Е. Реклю, К. Маркс, Ф. Енгельс). Вони проголошували соціальну рівність необхідністю. Існування бідності поряд з багатством, на їхнє переконання, – це соціальне лихо, наслідок несправедливих розподільчих відносин. К. Маркс був упевнений, що нагромадження капіталу призводить до підвищення пауперизації, а бідність – це форма експлуатації трудящих власниками капіталу (багатими) [14]. Згідно з К. Марксом, бідність з'являється в суспільстві через наявність приватної власності на засоби виробництва та привласнення отриманого продукту власниками цих засобів, прагнення капіталіста підвищити рівень експлуатації робітника. Ця концепція виявилася неспроможною пояснити бідність для країн, що перебували в авангарді прогресу [22, 3].

У дослідженнях останнього десятиріччя бідність розглядається як багаторівнева соціально-економічна категорія, яка відображає комплекс відносин між індивідом (домогосподарством) і суспільством з приводу форм життєдіяльності, що не дозволяють людині підтримувати мінімальний рівень споживання, прийнятий за стандарт (межу) у даному суспільстві [12, 5]. Бідність трактується як неможливість внаслідок нестачі ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству і в конкретний період часу. Тобто людина внаслідок нестачі коштів не в змозі підтримувати той рівень життя, який домінує в її середовищі. Це означає, що відсутність бідності ідентифікується не тільки із забезпеченням фізичних умов життя (прийнятне житло, харчування, одяг, здоров'я), але й з можливістю жити, споживати і брати участь у суспільному житті на рівні, який відповідає найбільш поширеним якісним вимогам [26, 5].

Сучасні міжнародні організації пояснюють бідність неефективною моделлю розвитку цивілізації, в основі якої лежать несприятливі економічні умови та необдумане,

з шкідливими наслідками для довкілля використання природних ресурсів [21,3]. Прикладом є визначення бідності, прийняте Європейським Союзом у 1984 р. Воно визначає, що “бідні – це ті, чий ресурси (матеріальні, культурні та соціальні) є настільки обмеженими, що виключають можливість провадити мінімально прийнятний спосіб життя в суспільстві тієї країни, в якій вони проживають”.

Сучасна соціальна теорія тлумачить бідність як багатоаспектне явище, конкретизуючи її через поділ на ряд форм: об’єктивну та суб’єктивну, абсолютну і відносну, тимчасову і застійну. Найсуперечливішим моментом у теорії бідності є **поділ її на абсолютну та відносну**. Не існує і не може існувати універсальних програм надання соціальної допомоги за єдиним у всьому світі стандартом бідності: ті, хто є бідними у США чи Швейцарії і одержують там державну підтримку, вважатимуться заможними в країнах, що розвиваються. Абсолютна бідність, виходячи з визначення за поширеною концепцією, – це такий рівень добробуту, який не забезпечує стандартних матеріальних та духовних потреб населення [12, 6]. Існує певний набір благ, що забезпечують першочергові фізіологічні потреби людини. Їх набір і вартісна оцінка визначають межу абсолютної бідності. Отже, бідність, за абсолютною концепцією, – це, по суті, неможливість одержувати доходи, необхідні для забезпечення мінімальних життєвих потреб [23]. Прикладом дефініції для абсолютної бідності може слугувати визначення у Доповіді зі всесвітнього розвитку 1990 р., де верхня межа бідності для країн третього світу встановлена на рівні 370 доларів США на рік (купівельної спроможності 1985 р).

Дотримання принципів абсолютної концепції спостерігаємо у працях англійських соціологів-реформаторів XIX ст. Ч. Буза (Charles Booth, *Life and Labour of the People in London* (1889)), С. Ровентрі, дещо пізніше – у М. Оршанські (США). Б. Роунтрі провів одне з перших системних досліджень бідності, йому ж належить перше формальне означення бідності, для чого він запровадив *концепцію кошика базових продуктів*. Кожен, хто не міг дозволити собі придбати цей кошик продуктів, вважався бідним. Роунтрі розрізняв “**первинну**” бідність та “**вторинну**” бідність. “Первинна” бідність – це нездатність придбати базовий кошик продуктів, бо людина недостатньо заробляє, не в змозі знайти роботу через хворобу, травму чи погану економічну ситуацію. “Вторинна” бідність, що її розрізняв Роунтрі, – це витрати, що не є необхідними та робляться на шкоду необхідним (наприклад, алкоголь). Вона більше відповідала прийнятним у суспільстві поглядам.

Відносна бідність притаманна будь-якому суспільству. Вона визначається за майновим розшаруванням населення (наприклад, бідними вважається певна частина – від 10 до 30% населення з найнижчими доходами). Найбільшу увагу її вивченню приділяють у розвинених країнах [12, 6]. Відносна концепція отримала поширення у повоєнний період, особливо наприкінці 1960-х та у 1970-х рр. Вона й нині використовується у деяких країнах. Прихильниками цієї концепції є, зокрема, П. Таунсенд, Т. Маршалл, А. Сен, Л. Рейнвотер, Т. Заславська та ін. Вони вважають, що бідність – поняття відносне. Якщо порівнювати з минулими століттями, то сучасні бідні живуть значно краще; а в порівнянні з біднотою країн, що розвиваються, біднота розвинених країн – люди заможні [23]. І справді, соціальний

склад бідних верств населення змінювався із часом. Наприклад, у Великій Британії у 1970-х рр. це були пенсіонери та самотні батьки, а в 1980-х – головним чином багатодітні сім'ї.

Використання одного параметра (дохід) у визначенні бідності часто приводить до парадоксальних ситуацій, наприклад коли пенсіонери, що володіють повністю виплаченою нерухомістю (наприклад, будинком, виплата за котрий може тривати 20 років, чи земельними ділянками), потрапляють до категорії бідних. Сьогодні вартість промислових продуктів є дуже низькою, тож стало можливим для бідних придбати такі товари, як телевізор, комп'ютер чи мобільний телефон, натомість вартість послуг є високою. Тому на сьогодні соціологи розглядають ряд альтернативних визначень для бідності. Найпоширенішим серед них є таке: нездатність придбати чи мати доступ до базового кошика послуг тощо. Список послуг із кошика є різним, наприклад для США він включає медичну страховку, у Великій Британії – банківський рахунок.

Такий підхід до визначення бідності означає, що люди, навіть маючи рівні доходи, можуть мати різні можливості для забезпечення базових потреб життя: так, мешканці малих міст, і особливо сіл, мають більш обмежений доступ до отримання доброякісної освіти, медичного обслуговування, комунально-побутових послуг, ніж жителі великих міст [26, 5].

За характером оцінки бідність поділяється на *об'єктивну та суб'єктивну* [12, 6]. Перша визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та доступу до тих чи інших матеріальних і духовних благ: можливості дати дітям освіту, здобути професійну підготовку, лікуватися, мати житло, що відповідає прийнятим стандартам, тощо. Другу розуміють як таку, що визначається за самооцінкою, тобто людина тоді є бідною, коли вона сама себе так ідентифікує.

За тривалістю бідність може бути тимчасовою (короткочасною), застійною (довготривалою) та хронічною (передається від покоління до покоління). За глибиною бідність може набувати таких форм, як малозабезпеченість, зубожіння (якщо харчове споживання не забезпечує 80% мінімального раціону або якщо витрати на харчування перевищують 80% доходів), люмпенство і пауперизм. Дві останні форми є крайнім проявом зубожіння, коди люди відчужені від усіх офіційних форм доходів у суспільстві.

Отже, на нашу думку, на даний час у науці склалися такі течії інтерпретації бідності:

1. Економічна течія, що пояснює бідність браком коштів на прожиття, експлуатацією одних людей іншими, привласненням додаткової вартості, неефективністю господарства, руйнуванням та тінізацією економіки.

2. Соціологічний напрям, який вважає причиною бідності наявність соціальної нерівності між людьми, соціальної стратифікації, що ієрархічно наповнює соціальний простір і закріплює бідність у нижчих ланках.

3. Політологічний напрям, який пов'язує бідність з неуспішністю діяльності інститутів влади, і перш за все держави, яка й виступає головним винуватцем бідності її громадян.

4. Психологічний напрям, згідно з яким бідність – це психічне явище, що зводиться до деформації внутрішнього світу особи і, перш за все, системи її цінностей і має назву “синдрому бідності”.

5. Фізіологічний напрям, який фіксує тісний зв'язок між бідністю і фізіологічними дефектами особи, інвалідністю, хворобами і т.п.

Кожна з цих течій вносить свій раціональний внесок у пояснення бідності, але не є самодостатньою [22]. У цілому будь-які концепції, визначення, класифікації бідності мають свої вади насамперед через динамічність досліджуваного явища та нестационарний характер у трансформаційному суспільстві. Їх недосконалість спричиняє дискусії щодо доцільності обрання тієї чи іншої моделі бідності для використання в доктрині соціальної політики. Кожна країна, виходячи з власних міркувань, а також з урахуванням економічних можливостей обирає певний варіант [23].

Узагальнюючи, можна навести такий перелік моделей бідності для певного типу країн:

1. Традиційна тотальна бідність – країна перебуває в тотальному стані бідності довготривалий період (півстоліття або й століття).

2. Раптова тотальна бідність – країна із стабільною економікою, достатнім ресурсним, технічним та інтелектуальним потенціалом раптово (неочікувано) стає тотально бідною.

3. Тимчасова масштабна бідність – в країнах, які розвиваються.

4. Підвищена бідність – в розвинутих країнах.

5. Стабільна мінімаксна бідність – у високорозвинених країнах [17].

Сучасна цивілізація практикує два принципово різних типи ставлення держави до бідності: **патерналістський і ліберальний**. За *патерналістській моделі* спостерігається зрівняльний розподіл соціальних благ між усіма членами суспільства, що здійснюється державою. Така модель добре функціонує на кризових, екстремальних етапах життя суспільства. Додатковою складністю виступає слабкість стимулів до активної діяльності людей внаслідок зрівняльного підходу до організації суспільного життя. *Ліберальна модель* орієнтована на індивідуальну свободу людини, що вільна у виборі свого життєвого шляху та пошуку засобів для прожиття. Основна місія держави полягає в захисті прав і свобод особи і в адресній підтримці тієї частини громадян, які належать до категорії соціально незахищених.

Сучасні держави використовують різні засоби для вирішення проблеми бідності. Найбільших успіхів у боротьбі з бідністю досягла так звана **соціальна держава**, яка бере на себе турботу про матеріальне становище своїх громадян, проводить сучасну соціальну політику. Така держава сприяє збереженню стабільності, суспільної злагоди, запобігає гострим соціальним конфліктам.

Поняття “соціальна держава” з'явилося у першій половині XIX ст. У 1848 р. у Франції обговорювалась можливість такого визначення держави. Пізніше це поняття використовували паризькі комунари. Але конституційне закріплення це поняття дістало лише після Другої світової війни в ряді країн Європи – Франції, ФРН, Іспанії. Вважається, що саме у соціальній державі забезпечується гарантований мінімальний рівень життя і рівність стартових можливостей [20, 139].

З огляду на ряд проблем державного рівня, пов'язаних із масовим зuboжінням населення України, тема розбудови не тільки правової, а й соціальної держави є важливою для нашої держави. Особливо актуальними видаються нові погляди на соціальну державу як державу можливостей, коли, поряд із збереженням підтримки доходу на прийнятному рівні, громадянам надається більша можливість самим облаштовувати власне життя та переборювати бідність за рахунок розвитку індивідуальних здібностей і розширеного доступу до освіти [11, 11].

Висновки

1. На сьогодні були сформульовані реформістсько-філантропічні, егалітарні, соціал-дарвіністські, етичні, соціал-демократичні концепції бідності. У класичній науці бідність вивчалася як логічний наслідок індустріального розвитку, причому цілий ряд дослідників розглядав бідність як позитивне явище (і, навіть, як соціальне благо), на відміну від К. Маркса та Ф. Енгельса, які проголошували соціальну рівність необхідністю.

2. Подальші дослідження уможливили конкретизацію проявів, форм та причин бідності. У кінці XIX ст. англійськими дослідниками було запропоновано й досі обговорюваний поділ бідності на абсолютну й відносну, введено концепцію кошика базових продуктів. Із зверненням дослідників до реальних даних соціальної статистики поступово уточнювалися також критерії виміру бідності. Теоретична наука поступово почала підходити до необхідності усвідомлення бідності не тільки як явища, яке потрібно спостерігати, а й як проблеми, з якою можна і необхідно боротися на рівні держави.

3. Сучасна соціальна теорія тлумачить бідність як багатоаспектне явище, конкретизуючи її через поділ на ряд форм: об'єктивну та суб'єктивну, абсолютну і відносну, тимчасову і застійну, первинну і вторинну, тотальну, масштабну, стабільну тощо. Дослідження останніх десятиріч мають в основному практичне спрямування, бідність розглядається як багаторівнева соціально-економічна категорія, яка відображає комплекс відносин між індивідом (домогосподарством) і суспільством з приводу форм життєдіяльності, що не дозволяють людині підтримувати мінімальний рівень споживання, прийнятий за стандарт (межу) у даному суспільстві. При цьому мінімальний рівень конкретизується не тільки на основі одного параметра (доходу). На сучасному етапі соціологами розглядаються ряд альтернативних визначень для бідності (наприклад, нездатність придбати чи мати доступ до базового кошика послуг, який конкретизується для кожної країни, тощо.)

Перспектива подальших наукових розвідок в окресленому напрямі обумовлена тим, що елементи висвітлених підходів до теоретичного осмислення бідності можуть бути інтегровані у цілісну теоретичну концепцію бідності.

1. *Аристотель*. Политика: Соч. в 4 т. – М., 1983. – Т. 2 – С. 71–78.
2. *Бабак О.В.* Диференціація доходів: становище “полярних” доходних груп // *Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства: Зб. наук. пр.* – Х.: Видавн. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. – С. 135–138.
3. *Бедность: альтернативные подходы к определению и измерению.* – М.: Прогресс, 1998. – 282 с.
4. *Воронков В.М., Фомин Э.А.* Типологические критерии бедности // *Социол. журнал.* – 1995. – № 2. – С. 43–50.
5. *Гидденс Э.* Социология / При уч. К. Бердсол: Пер. с англ. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2005. – 632 с.
6. *Кіндратець О.* Вирішення проблеми бідності в соціальній державі // *Людина і політика.* – 2000. – № 2. – <http://www.lp-ua.info/2000/212.php> 2000 > 2 >
7. *Кириченко І.* Відносна бідність – відносне життя // *Дзеркало тижня.* – 2005. – № 31.
8. Комплексна програма забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2001 р. №1712. – http://ukrstat.kmu.gov.ua/statistics/wsite/niistat/metod_polog/dom_gosp/kob.htm
9. *Кондратюк О.П.* Теоретико-методологічні підходи до розробки концепцій виховання молоді в історії педагогічної думки // *Наук. записки НаУКМА (Педагогічні, психологічні та соціальні науки).* – Т. 46. – 2005. – С. 3–7.
10. *Ковальчук Т.* Бідність працюючого населення: шляхи подолання // *Голос України.* – 2007. – 20 лют.
11. *Куценко В.І., Удовиченко В. П., Остафійчук Я. В.* Соціальна держава (проблеми теорії, методології, практики) / Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України / В.І. Куценко (ред.). – К.: Заповіт, 2003. – 228 с.
12. *Лі Хай Линь.* Бідність як об'єкт соціально-економічної політики: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 16 с.
13. *Мальтус Т. Р.* Опыт о законе народонаселения. – М.: Эконов Ключ, 1993. – 132 с.
14. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. 2-е изд. Т. 23. – С. 656–660.
15. *Платон.* Законы // *Собр. соч.:* в 4 тт. – М., 1990. – Т. 1. – С. 116–126.
16. Проблема бідності в контексті політики соціально-економічних перетворень та стратегії реформ: Матеріали семінару “Проблеми розробки і оцінки методологічних підходів щодо вимірювання бідності в Україні”. – Київ, 3 квітня 2001 р. // Рада по вивченню продуктивних сил України НАН. – К., 2001. – 19 с.
17. *Прудон П. Ж.* Бедность как экономический принцип. – М., 1908. – С. 10–12.
18. *Саєнко Ю.* Україна: проблеми бідності. – http://www.universum.org.ua/journal/2002/sa-yenk_11.html
19. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 66–75.
20. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підруч.; Пер. з рос. – Х.: Консул, 2001. – 656.
21. *Сурмин Ю.П.* Очерк теории бедности // *Грани.* – Днепропетровск., 1999. – № 6. – С. 60–69.
22. *Сурмин Ю.П.* Средний класс как проблема постсоветского общества // *Гуманитарный журнал.* – Днепропетровск, 2002. – № 1(13). – С. 90–96.
23. *Фляшишкова А.* Бідність і багатство в наукових теоріях і сучасних дослідженнях // *Укр. центр політ. менеджменту.* – <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=29&c=446>
24. *Харченко Н.* Порівняння методологічних підходів до вимірювання рівня бідності // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2000. – № 3. – С. 86–99.
25. *Харченко Н.* Різноманітність аспектів бідності: спроба соціологічного аналізу // *Наук. записки НаУКМА.* – 1999. – Т. 7. – С. 38–49.
26. *Черенько Л. М.* Проблеми бідності в Україні: методи визначення та напрями подолання: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.09.01 / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2000. – 19 с.